

Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill, Leiden 2001 (XI+219 s.)

Osman Safa Bursalı *

Kudüs'teki vakıflar ve Hıristiyan varlığı üzerine çalışmaları bulunan Oded Peri'nin doktora tezine dayanan *Christianity under Islam in Jerusalem* adlı eser, Kudüs'teki Osmanlı hakimiyetinin ilk iki yüzyılında Kutsal Yerler Meselesi'nin ortaya çıkışını ve Osmanlı idarecilerinin bu meseleye yaklaşımını konu almaktadır. Yazar bu çalışmayı yapmakla, Osmanlıların "Mesele" hakkında bir siyasetinin bulunmadığını ve ortaya çıkışından itibaren Mesele'nin daima "uluslararası" alanda varlık bulan bir problem olduğunu ileri süren literatüre itiraz etmeyi hedeflemektedir (s. vii). Peri, çalışmasını şu soru ekseninde meydana getirmektedir (s. viii): Kutsal Yerler Meselesi yerel bir problem iken, dış müdahaleden ve baskıdan arı, bağımsız ve orijinal çözümler bulmaya çalışan Osmanlı idarecileri bu meseleyle nasıl başa çıktılar?

Yazar, esas olarak Kudüs'teki Osmanlı mahkemesinin kayıtlarından yararlanmışır. Hem Kudüs ve çevresinin sosyal yapısını ortaya koyan belgeleri, hem de –bir kısmına mahkeme kayıtlarında rastlanmayan– Kudüs'e gönderilen fermanları içermesi bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Peri'nin dikkate aldığı bir diğer kaynaktır. Bu arşivde, Kudüs'e gönderilmek üzere kaleme alınmasa da Osmanlı idarecilerinin tutumuna ışık tutan iç yazışmalar da yer almaktadır. Yazar, Kudüs'teki patriklik arşivlerini de önemsemiştir, ancak yalnızca Rum Ortodoks patrikliğinden izin alabilmiş ve buradan elde ettiği belgeler üzerinde çalışabilmiştir.

"Erken Osmanlı Döneminde Kutsal Yerler Meselesi'nin Ana Unsurları" başlıklı ilk bölüm, Kutsal Yerler'i oluşturan en önemli mekanları, bu yerleri kullanan Hıristiyan toplulukları ve Osmanlı öncesinde bu yerlerin Müslüman idaresi altındaki kullanımını ele almaktadır. Hıristiyanlarca kutsal sayılan yerlerin başında, Kudüs'te Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine ve dünyaya döneceğine inanılan yerdeki Kutsal Kabir Kilisesi/Yeniden Diriliş Kilisesi (*Kenîsetü'l-Kumâme/el-Kumâmetü'l-Kudsîyye*) ile, Beytlahm'da Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan yerde bulunan Doğuş Kilisesi (*Kenîsetü'l-Mehd*) gelmektedir. Peri, bu kiliselerden hizmet alan yerel Hıristiyan topluluğun demografik ve ekonomik durumunu tespit etmek için cizye kayıtlarını kullanmayı tercih etmiş, uzun yıllar boyunca kendini

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, safaosman@gmail.com

tekrar eden tahrir defterlerini güvenilir bulmamıştır. Bu kayıtların tutulduğu dönemde, Kudüs ve Beytulahm'da iki kalabalık Hıristiyan topluluk vardı: Rum Ortodokslar ve Ermeniler. Bunların ardından sırasıyla Fransisken mezhebinin mensupları, Yakubi Süryaniler, Maruniler, Kıbtiller ve Nesturiler gelmekteydi. Yazara göre Kudüs ve civarındaki Hıristiyanların büyük bir ekonomik kazanç elde ettikleri söylenemez; bu nedenle kiliseler nazarında çevredeki Hıristiyanların değil, Kutsal Yerler'e haccedenlerin, Osmanlı coğrafyası içinde veya dışında yaşayan zengin Hıristiyanların yaptıkları bağışlar önemliydi. Bu yardımlardan en çok yararlananlar ise sırasıyla Rum Ortodoks, Ermeni ve Fransisken kiliseleriydi (s. 32-33). Rum Ortodokslar ve Ermeniler nüfuslarıyla orantılı bir güce sahipken, Roma Katolik Kilisesi'nin bölgedeki temsilcileri olarak Fransiskenler, kendileri gibi az nüfusa sahip diğer mezheplerin aksine, Rum Ortodoksların başat rakibi olabilmişlerdi (s. 35-36). Peri'ye göre bu durum, Kutsal Yerler'in kullanımını konusunda en önemli çekişmenin Rum Ortodokslar ile Fransiskenler arasında gerçekleşmesinin sosyal ve ekonomik zeminini oluşturmaktaydı. Yazar bu çekişmenin tarihsel bir zemine de sahip olduğunu belirtmekte ve Hıristiyanlığın ilk yıllarından Osmanlılara gelinceye kadar Kutsal Yerler'in nasıl yönetildiğini kısaca göstermektedir (s. 38-44).

İkinci bölümde Kutsal Yerler'in Osmanlı idaresi altındaki hukuki statüsü, bu statünün oluşumuna kaynaklık eden hukuki malzeme ve bu malzemenin içerdiği ilkeler öne çıkmaktadır. Peri'ye göre, Osmanlı hukukunun konuyla ilgili en önemli üç kaynağı İslam hukuku, sultani kanunlar ve Hıristiyan devletlerle yapılan diplomatik anlaşmalardır (*uhûd*). Yazar, bir İslam hukuku kaynağı olarak (her ne kadar kurgudan ibaret olduğunu düşünse de) zimmilerin statüsünü gösteren önemli bir metin olan Uhde-i Ömeriyye'yi (*el-Uhde el-Ömeriyye*) nazara almakla birlikte bazı çekinceler ileri sürmektedir: Bu metnin içerdiği hayli soyut ve dogmatik kuralları, dünyanın değişen ihtiyaçlarına uyarlamak zordur; daha geniş çapta, şeriatın istikrarlı biçimde işleyen bir hukuk kodu olamaması, kamu yararının karşılanması amacıyla siyasi otoritelerin tamamlayıcı kanunlar yapmasını gerektirmiş ve bu gerekliliği Müslüman hukukçular da ikrar etmiştir. Devletin "seküler" kanunlar yapması Osmanlılarla birlikte yerleşik ve sistemli bir hale gelmiştir (s. 54). Peri'ye göre, bu kanunların şer'i hükümleri ilga etmemesi veya nakz etmemesi beklenirdi; ancak pek çok uygulamada, özellikle şeriatın hayati derecede sessiz kaldığı idari düzenlemeleri de içeren kamu hukuku uygulamasında bu beklenti karşılanmamıştır (s. 55). Kutsal Yerler'deki Hıristiyan varlığını ve faaliyetlerini düzenleyen üçüncü kaynak ise, daha ziyade Roma Katolik Kilisesi mensuplarının temsiline yer veren *abidnâmeler*di. Devletlerarası ilişkiler bakımından bu belgelerin kapsadığı alan daha genişti: On altıncı ve on yedinci yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu ile diplomatik bağı bulunmayan devletlerden gelen Hıristiyanlar, imtiyazlı devletler olan Venedik'in ve (sonraları daha çok) Fransa'nın aracılığıyla haccdebildiler (s. 60). İlgili hukuksal kaynaklar bir araya getirildiğinde, spesifik olarak Kutsal Yerler hakkında Osmanlı idarecilerinin tutumu, özellikle şu dört hususa ilişkindi: a) Kutsal Yerler'in Hıristiyan mabetleri

olarak ayakta kalması, b) Kutsal Yerler’de Müslümanların kuralları ihlal etme girişimleri, c) Kutsal Yerler’de ve çevresinde Hıristiyanlığın yaşanması, d) Kutsal Yerler’in tamiri ve yenilenmesi (s. 64). Yazara göre Osmanlıların Kutsal Yerler’e özen göstermelerini yalnızca İslam hukukuna bağlılıkla açıklamak hatalıdır; esasen hem önceki İslam devletlerinin hem de Osmanlıların Hıristiyan dünyayla olan ilişkilerinde bu yerlerin büyük öneme sahip olması hususu ve İslam’ın Hıristiyanlık’a üstün olduğunun gösterilmesi çabası da gözetilmelidir (s. 73-75).

“Osmanlı Devleti ve Kutsal Yerler Üzerindeki Kiliselerarası Çekişme” başlıklı üçüncü bölüm, Mesele’nin ortaya çıkışını, çekişme konusu olan hususları ve Osmanlı idarecilerinin Mesele’ye yönelik tutumlarını ele almaktadır. Peri, öncelikle Hıristiyan mezheplerinin Kudüs ve civarındaki ağırlığına yer vererek Mesele’nin öznelere olan kiliselerin Osmanlı idaresi altında geçirdikleri tarihsel değişimleri izlemeyi tercih etmektedir: Osmanlıların topraklarını genişletmesiyle birlikte İskenderiye, Kudüs, Antakya ve İstanbul’daki doğu kiliseleri tekrar bir araya gelmişti. Buna bağlı olarak İstanbul’daki patriklik, diğer kiliseler üzerinde üstünlük kurabilecek bir konuma sahip olmanın yanında, Fransisken rahiplerinin (dolayısıyla Roma Katolik Kilisesi’nin) Mesele’deki en büyük rakibi haline gelmişti (s. 102). Ermeni Kilisesi’nin en önemli merkezinin (Eçmiadzin) Osmanlı sınırları dışında kalması ise, Osmanlı toprakları içindeki Ermeni topluluğa hangi Ermeni kilisesinin (İstanbul veya Kudüs) rehberlik edeceği konusunda bir rekabetin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Kudüs’teki Kutsal Yerler’in kullanımında pay sahibi olmak, bu rekabette önemli bir ayrıntı olmalıydı. Rum Ortodoks, Ermeni ve Fransisken kiliseleri başlıca üç hususu çekişme konusu yapmışlardır: Kutsal Yerler’deki kiliselerin sahipliği, buralarda ibadet edilmesi ve daha küçük kiliselerin himaye edilmesi. On yedinci yüzyılın başlarına kadar söz konusu yerlerde Fransisken topluluğu hizmet vermekte iken, yüzyılın ortasında Rum Ortodoks Kilisesi baskın hale gelmiş, Kudüs’teki Kutsal Kabir Kilisesi/Yeniden Diriliş Kilisesi ile Beytlahm’daki Doğuş Kilisesi’nin hizmetini devralmıştı. Kıbtî, Yakubi Süryani ve Etiyopya kiliseleri, büyük kiliselerin çekişmesinde aktif değil pasif bir konumdaydılar; dahası, bazı yerlerin kullanımına sahip olduklarından dolayı himaye edilebilecek durumdaydılar, bu anlamda bir çekişme konusu haline de gelmişlerdi (s. 121).

Peri’nin asıl iddiası, Osmanlı idarecilerinin bu çekişme karşısında aldığı tutum ve bu tutuma kaynaklık eden ilkeler hakkındadır. Bazı Batılı gözlemcilere göre Kutsal Yerler’in hukuki statüsü, sultanın geçici hevesine ve ruhsal durumuna bağlı, değişken ve rastgeleydi. Hatta bu tutarsız ve irrasyonel tutuma, bir siyaset demek bile zordu (s. 126). Bu görüşe karşı çıkan yazara göre, Osmanlıların Mesele’ye verdikleri cevabı belirleyebilmek için, daha geniş İslami bağlamı ve bu bağlamın Osmanlı perspektifine ve iş yapma tarzına verdiği ilhamı tespit etmek gerekmektedir (s. 154). Zira Osmanlılar, Kudüs’ü ele geçirmekle sadece Hıristiyanların en kutsal yerlerinin kontrolünü değil, bu yerleri yönetme bilgisini de tevarüs etmişlerdi (s. 126, 155). Kutsal Yerler’in sahipliği meselesinde Os-

manlıların çekişen kiliseler arasında taraf tutmadığı, değişen statükoya uygun fermanlar verdiği görülmektedir. Peri'nin "kasıtlı muğlaklık" adını verdiği olgu, kiliselerin sahipliği söz konusu olduğunda fermanların taraflara benzer haklar tanınmasıdır; bazen aynı anda aynı hakları içeren fermanların sadır olduğu vakidir (s. 132). Ancak Kutsal Yerler'de ibadet etme özgürlüğü, gönderilen fermanlarda Osmanlıların en açık ifadelerle korumaya çalıştığı bir husustu (s. 134). Kutsal Yerler'deki bir kilisenin sahipliğini elde eden mezhep, bu siyasetin bir gereği olarak, tüm Hristiyanlara o kilisede ibadet etme iznini vermek zorundaydı. Bu hakkı tekeffül edip uyguladığı sürece, Osmanlılar nazarında hangi Hristiyan mezhebinin bir kutsal yere sahip olduğu önemli değildi (s. 137).

Yazar, literatürde Osmanlıların Mesele'ye yönelik tutumunu şekillendirdiği ileri sürülen maddi olguları değerlendirerek bölümü sonlandırmaktadır: Çekişen mezhepler Kudüs'teki Osmanlı idarecilerine rüşvet vererek kendi haklarını koruyan fermanlar ısdar olunmasına çalıştıkları vakidir, ancak bu çabanın bir sonuç getirdiği söylenemez (s. 145). Kudüs'ün ileri gelen Müslümanlarının İstanbul'da verilecek bir kararı şekillendirme gücünü değerlendiren Peri, mezheplerin bu gücün varlığına inandıklarını, ancak bu yönde bir sonuç alabildiklerine dair henüz kanıt gösterilemediğini belirtmektedir (s. 149). Kutsal Yerler'in idaresinde dış baskı unsurunun etkili olduğu iddiasının on altıncı ve on yedinci yüzyıl için geçerli olamayacağını savunan yazar, bu yönde bazı olaylara atıf yapmakta, Avrupa devletlerinin talepleriyle Osmanlıların tutumunun birebir örtüşmediğini savunmaktadır (s. 150-152).

Son bölüm, Kutsal Yerler'in bir gelir kaynağı olmasını ve Kudüs hacılarından alınan vergilerin ne gibi bir kazanç sağladığını ele almaktadır. Osmanlıların Kudüs'ü almalarından önce uygulanan mali ve idari düzenlemeler, hazırlanan kanunnamelerde yer almıştır. Kutsal Kabir Kilisesi/Yeniden Diriliş Kilisesi'ni ziyaret eden hacıların vergileriyle ilgili *Kânûnnâme-i Kumâme*'de bazı ayrıntılar düzenlenmiştir. Hacıların geldikleri bölgeye göre değişen miktarda vergiler tarh edilmekte (s. 163) ve bu miktar, kiliseyi ziyaret eden her bir hacıdan *resm-i Kumâme* adıyla toplanmaktaydı (s. 173). Verginin iltizam usulüyle de toplanması denenmiştir; ancak, Haseki Sultan Vakfi'nin bu geliri uhdesine aldığı görülmüştür (s. 175-176). Yazar, bu gelirin Kudüs'te ne şekilde ve ne amaçla harcandığını ele aldığı sayfalarda (s. 181-187), şehirdeki temel hizmetlerin görülmesinde önemli rol oynayan vakıfların bu gelirden yararlandığını göstermekte ve vakıf lehdarları için ne kadar harcama yapıldığını tablolara yansıtılmaktadır.

Peri, Kutsal Yerler Meselesi özelinde, Osmanlı idarecilerinin irrasyonel, tutarsız, keyfi bir tutum sergilediklerini ve esasında bir Osmanlı siyasetinden bahsedilemeyeceğini ileri süren mevcut tarihyazımına itiraz etmektedir. Söz konusu eleştiri, "sultanın keyfi hukuku" düşüncesine, belki daha genişçe, "patrimonyal doğu toplumları" tasavvuruna yönelik bir itiraz olarak da okunabilir. Genel olarak gayrimüslimlerin yönetilenler içindeki konumu hakkında ve spesifik olarak onlarla ilgili ortaya çıkan meselelerde yazar, Osmanlı idarecilerinin bilgi, fikir ve

tutum sahibi olduklarını savunmaktadır. Bu anlamda Osmanlıların tutumu tutarlılık, beklenebilirlik ve düzenlilik içerebilmektedir.

İslam hukuku–kanun ilişkisi konusunda Peri, İslam hukukunun değişen dünyanın ihtiyaçlarını karşılayamaması, sultanın “seküler” kanunlar yapması, kanunların şeriati nakzetmesi gibi mevcut genel geçer tezleri tekrarlamaktadır (s. 54-56). Bu tezlerin doğruluk derecesi bir yana (zira kitabın asıl konusu bunlar değildir), yazarın Mesele hakkındaki bulguları ve bu bulgular üzerine bina ettiği görüşleri, esasen başlangıçtaki genel açıklamalarla uyumsuzdur. Peri, bir yandan İslam hukukunun “hayati derecede sessiz kaldığı” alanlarda hukuka aykırı idari düzenlemelerin yoğunluk kazandığını ileri sürerken, diğer yandan Osmanlıların Mesele’ye yönelik tutumunda motive edici en önemli unsur olarak İslami bağlamın Osmanlı perspektifine ve iş yapma tarzına ilham vermesinden bahsetmektedir (s. 154). Yazarın, mevcut genel bilgileri yalnızca aktarmak yerine bulgularıyla ve ulaştığı sonuçlarla da karşılaştırması beklenirdi.

Peri, Osmanlı iş yapma tarzının İslami bağlamdan kaynaklandığını savunmakla birlikte, zimmilerin ve müstemenlerin statüsüne ilişkin veya gayrimüslimlerin ibadet yerlerinin durumuyla ilgili spekülatif yahut normatif hukuk kaynaklarını doğrudan kullanmamaktadır. Daha ziyade, tarihsel çalışmaların bu statüler hakkında verdiği bilgilere referans yapmaktadır; ancak, vardığı tarihsel sonuçlar bakımından bu eserler esasen yazara birincil nitelikte yol gösterici değildir. Hukuksal kaynakların etkin kullanımı, yazarın, söz ettiği bağlamı daha ayrıntılı olarak belirlemesine yardımcı olabilirdi.

Eser boyunca Osmanlı idarecilerinin tutumlarından, Kudüs ve çevresindeki Hristiyan mezheplerinin taleplerinden veya söz konusu bölgenin önde gelen toplumsal grupların faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Fakat çalışma, okuyucunun tarihsel aktörler düzeyinde bir yorum yapmasına imkan tanımamaktadır; zikredilen insan grupları genellikle anonim bir niteliğe sahip kalmaktadır. Bunun bir sonucu olarak, idarecilerin tutumlarındaki veya mezheplerin taleplerindeki değişikliklerin kimler tarafından yönlendirildikleri sorusu cevapsız kalmaktadır. Yine, bu değişikliklerin bireysel düzeydeki muhtemel fikri veya siyasi saiklerinin neler olduğuna dair yorum yapılmasına kapı açılmamaktadır.

Yazar, kullandığı belgeleri kısmen de olsa yer yer alıntılanmaktadır. Ancak okuma ve transkripsiyon hataları, eserin ciddiyetine gölge düşürecek derecede olmasa da, gerek yayınevının gerekse dizi editörlerinin dikkatinden kaçmaması gereken sayıdadır. Örneğin: “mutemid aleyh kimsene” (s. 63), “hazret-i İsa selavat-ı Allah ala nebina” (s. 70), “havalarına tabi kimseneler” (s. 77), “kadimüleyamdan beri” (s. 78), “ahar-ı yerlere götürüp” (s. 102), “amirülmüminin” (s. 131), “babam-ı merhum müşarileyhin” (s. 143), “ve mağfurlehi ceddin Sultan Ahmed-i Han tabasarahı” (s. 143). Diğer yandan Peri, İngilizce olmayan alıntıların (İtalyanca, Fransızca ve Türkçe) İngilizce tercümesine yer vermemektedir. Dolayısıyla, iddialarını ispatlama hususunda yaza-

rın sunduğu bazı kanıtlar okuyucunun herhangi bir değerlendirme yapmasını engellemektedir.

On altıncı yüzyılda Kutsal Yerler Meselesi'nin ortaya çıkışını ve Osmanlı idarecilerinin bu meseleye yaklaşımını ele alan Oded Peri, Osmanlıların, kökenine ve kilise aidiyetine bakmaksızın tüm Hıristiyanların Kutsal Yerler'de hac ve ibadet edebileceklerini, İslam inancı ve Müslüman egemenliği ihlal edilmediği sürece Hıristiyanların bu yerleri kullanabileceklerini ilke edindikleri sonucunu çıkarmaktadır. Bu anlamda, Kutsal Yerler Meselesi on yedinci yüzyılın sonuna kadar Osmanlıların bir iç problemi olarak kaldı; bunun aksi, tarihsel malzemeyle uyuşmayan bir iddiadır.